

Милан Суботић
Институт за европске студије
Београд

UDK: 323.14
Прегледни рад
Примљен:
21. 02. 2010.

РУСИЈА У ОЧИМА МАРКИЗА ДЕ КИСТИНА*

Полазећи од разматрања савремених дебата о „симболичкој географији“, аутор је у овом раду интерпретирао књигу маркиза де Кистина Русија 1839. године. Анализом Кистиновог дела указано је на „езотизацију“ и „есенцијализацију“ Русије као две кључне стратегије у истицању њене „другости“ у односу на „Европу“. Доводећи Кистинова представу о Русији у везу с његовим личним животом и историјско-политичким контекстом средине XIX века, аутор је указао на главне токове рецепције Кистинових ставова и оцена током периода „хладног рата“. Трајност којом се одликују карактеризације Русије као опозита „Европи“ није разматрана са становишта испитивања руске социјалне и политичке стварности, већ из перспективе функционалности таквих представа „Другог“ у конституисању и јачању идентитетских дискурса како „Европе“, тако и „Русије“.

Кључне речи: *Русија, Запад, Кистин, путопис, политика, идентитет*

У уводном и завршном делу књиге *Совјетска трагедија* историчар Мартин Малија истиче да је пре 1991. године западно (не)разумевање комунизма у великој мери било узроковано чињеницом да су „сви коментари совјетског феномена истовремено били и коментари о нама самима“, те да су „западни посматрачи говорећи о комунистичкој Русији готово увек, бар индиректно, говорили о западним проблемима и политици... што је совјетске студије учинило облашћу друштвених наука која је највише била прожета страстима“ (Malia, 1994: 521; x)¹. Истражујући различита западна виђења Русије у знатно дужем историјском периоду од трајања совјетског режима, исти аутор закључује како је „западно мњење у различитим периодима демонизовало или дивинизовало Русију мање због њене стварне улоге у Европи, а више због страха и фрустрација, или нада и тежњи насталих унутар европског друштва услед његових сопствених, домаћих проблема“ (Malia, 2000: 8). Речју, бројне позитивне или негативне представе о Русији као „конститутивном Другом“ европског идентитета нису, како се то дуго веровало, биле плод сазнања „истинске природе“ ове огромне земље и увида у мистичну природу „руске душе“, већ резултат компликованог укрштања знања, имагинације, интереса и моћи у историјски променљивим односима „Запада“ и „Русије“.

* Рад је написан у оквиру пројекта Института за европске студије (бр. 149026) који финансира Министарство науке Републике Србије.

¹ У једном другом раду Малија тврди: „Наша историографија комунизма увек је више била расправа између домаће левице и деснице о надама и страховима Запада, него истраживање совјетске и маоистичке стварности“ (Malia, 2002: 70).

Колико о објекту посматрања, те представе говоре и о самом посматрачу, па је за њихово разумевање и интерпретацију неопходно имати у виду ову двоструку перспективу социјалне конструкције (руске) „Другости“. Наравно, то не важи само за „западно виђење Русије“, већ у истој мери и за богату и дугу традицију руског дискурса у коме су (позитивне или негативне) представе „Европе“/„Запада“ биле од пресудне важности за саморазумевање „Русије“. У оба случаја – руском и западном – испољавала се иста склоност ка есенцијализацији „Другог“ као непроменљивог и хомогеног ентитета који је, по логици бинарне опозиције, неопходан за одређење и потврђивање сопствених трајних и „природних“ идентитетских карактеристика.

Савремено конструктивистичко теоријско становиште (као и из њега изведен захтев за „деконструкцијом“ наших представа и концепата) не подразумева тезу да су замишљање и разумевање „Другог“ сасвим независни од неких његових емпиријски постојећих карактеристика². Ипак, оно је преважно заинтересовано за критику егзотизације и есенцијализације тих карактеристика – дискурзивних стратегија њихове „фетишизације“ – помоћу којих се стварају стереотипи који се чине независним од социјално-историјског контекста њиховог настанка. Трајност тих стереотипа указује на важност њихове улоге у процесу „менталног мапирања“ пошто они служе као „рецепти, калупи или схеме у које покушавамо да уклопимо утиске које прикупљамо читаваог живота и помоћу којих покушавамо да унесемо мало реда у свет, да му придамо какав-такав смисао... (Јер) перцепција није ограничена само на примање готових утисака из спољног света: наши утисци су, напротив, схематизовани *a priori*. Информације које примамо ми сређујемо у складу с матрицама за које смо као посматрачи одговорни чак и ако их нисмо свесни” (Тодорова, 2005: 84-85). Свест о постојању тих „матрица“ представља први корак у њиховој тематизацији којом се, помоћу критичке историзације затечених „менталних мапа“, доводи у питање управо њихова претензија на „ванвремено“ важење. Стога су последњих деценија настали бројни радови о „симболичкој географији“ који су посвећени „деконструкцији“ представа о географским регионима (становништву и њиховим културама) помоћу којих се најчешће оправдава успостављање и одржавање *вредносних хијерархија* и, из њих изведених, *пракси доминације*³. У тим радовима предмет анализе су

² На то скреће пажњу Едвард Саид када критикујући „оријентализам“ (дискурс представљања и разумевања „Истока“ који је нераздвојив од доминације “Запада”) наглашава: “Било би погрешно закључити да је Оријент *суштински био идеја или креација која нема ослонац ни у каквој кореспондентној реалности...* Постојале су – и постоје – културе и нације које се налазе на Истоку, и чији животи, историје и обичаји имају грубу реалност очигледно далеко већу од свега што се о њима може рећи на Западу” (Said, 2000: 14).

³ Након Саидовог „Оријента“, концепти „Источне Европе“ (Wolff, 1994) и „Балкана“ (у књигама М. Тодорове, В. Голдсворти, М. Бакић-Хејден) представљали су главне објекте критичке деконструкције. О симболичкој географији видети више у: Subotić, (2007): 7–43; Đerić, (2009): 11-26.

најчешће путописи који, као хибридни књижевни жанр (мешавина фактуалности и фикције), нуде обиље материјала за истраживање (субјективних) представа које временом бивају инкорпориране у „менталне мапе“ помоћу којих опажамо, класификујемо и објашњавамо „Другог“. С обзиром на његову „интертекстуалност“ – ослањање на раније текстове и преузимање описа и запажања из њих – путописни наратив потпомаже учвршћивање „општих места“ у скуп стереотипа „дугог трајања“. Читајући старе путописе савремени читалац препознаје сопствена искуства или потврђује већ формирано „мишљење“ о пределима и људима који се у њима описују, те на тај начин укида временску дистанцу која га дели од путописца. За илустрацију наведеног може нам послужити рецепција књиге маркиза де Кистина (*Marquise de Custine*) о Русији који је недавно преведена на српски језик (Kistin, 2009).⁴

Кистинов опис путовања по Русији објављен је први пут у четири тома 1843. године и током наредних десетак година, у бројним комплетним и скраћеним издањима на француском, енглеском и немачком језику, достигао је за ондашње прилике фантастични тираж од двеста хиљада примерака (Grudzinska Gross, 1991: 11). После неочекиване славе овог писца (на коју су утицале и руске реакције на његово дело)⁵, овај путопис је готово читав век био предмет интересовања само ретких историчара књижевности. Тек с „хладним ратом“ почиње „други живот“ Кистиновог дела које се у бројним издањима и под различитим називима поново објављује у великим тиражима. У издању из 1951. године службеница Америчке амбасаде у Москви која је превела на енглески избор Кистинових размишљања о Русији из 1839. године признаје да је „дубоко импресионирана овим анализама старим један век које тако одговарају савременом искуству“, те да се на превођење одлучила да би одговорила на честа питања својих пријатеља о „руском карактеру“ (Custine, 1951: 4–5). У предговору овом издању Волтер Б. Смит (Walter Badell Smith) – ратни генерал, амбасадор САД у Москви (1946–1949) и директор *CIA* (1950–1953) – наглашава како се Кистинов путопис „*може назвати до сада најбоље написаним делом о Совјетском Савезу*“ (Smith, 1951: 7)⁶. Инсистирајући на

⁴ Књига *Русија 1839*. садржи делове из знатно обимнијег Кистиновог текста које је изабрао и превео са француског Милан Комненић. Ово српско издање у том погледу следи традицију скраћивања Кистинове књиге која је уобичајена и у бројним француским, америчким, руским и енглеским издањима.

⁵ То признаје и сам Кистин у предговору петом издању своје књиге (1854): „Истину говорећи, успеху књиге је знатно потпомогао гнев императора Николаја и протести Руса који су повлађивање свом господару сматрали својим дугом“ (Кюстин, 1996, II: 383).

⁶ Да би истакао „продорност“ и „ванвременску важност“ Кистинових запажања о Русији Николаја I, Смит је тврдио: „Могао бих дословно преузети многе странице из његовог дневника и, након што бих имена и датуме од пре једног века заменио савременим, послати их Америчкој влади као мој службени извештај. Вашингтон би у њима могао наћи потпуно слагање са оним што бих требало да кажем о својим искуствима и опажањима. Једино би се чудило како сам овладао тако складним и блиставим стилем!“ (Smith, 1951: 11).

актуелности Кистиновог путописа, Смит је у „руском карактеру“, а не у самом болшевизму, тражио објашњење политике Совјетског Савеза: „Није довољно ни у основи тачно рећи, као што то многи чине, да су Руси попут других народа и да је само режим другачији. *Народ је, такође, другачији...* У руској прошлости недостају многе идеје и идеали који су базични у формирању западног карактера“ (Smith, 1951: 10). Наведени поступак есенцијализације „руског карактера“ и одређења Русије као опозита „Западу“ није био карактеристичан за размишљање само овог генерала, дипломате и обавештајца. Један други, познатији амерички амбасадор и експерт за Совјетски Савез, Џорџ Кенан (Georg F. Kennan) чији је „дуги телеграм“ из Москве (22. фебруар 1946) означио почетак „хладног рата“ и политике „обуздавања“, такође је у Кистину нашао потврду да је „комунизам“ само додатно оснажио негдашње карактеристике царске Русије: „Пркосан, ксенофобични осећај религијске правоверности, прекид комуникације са Западом, месијанске снове о Москви као Трећем Риму, страшна кажњавања и загушљиви, интригама оптерећен ваздух уштогљених дворана Кремља“ (Kennan, 1971: 130). Према његовом уверењу, стари путописци који су писали о Московском кнежевству и царској Русији „пророчки“ су детектовали низ особина руског „националног карактера“ које ће, *сасвим независно од комунистичке идеологије*, „играти веома важну улогу у психолошком склопу совјетске моћи“ (Kennan, 1954: 5–6)⁷. Стога су, не само амбасадори и политичари, већ и академски ауторитети онима који су хтели да разумеју Совјетски Савез препоручивали да читају Кистина. Тако је Збигњев Бжежински (Brzezinski), непосредно пре распада Совјетског Савеза, тврдио како „још ниједан совјетолог није побољшао Кистинов увид у руски карактер и византијску природу руског политичког система. Да би се заиста разумели савремени совјетско – амерички односи у свим својим сложеним историјским и културним нијансама, довољно је прочитати само две књиге – Токвилову *Демократију у Америци* и Кистинову *Русију 1839.*“⁸

Токвилова књига данас ужива статус „класичног дела“ политичке филозофије иако је, попут Кистиновог описа Русије, настала на основу ауторовог путовања и релативно краткотрајног боравка у „Новом свету“.⁹ Посвећено

⁷ Неке од тих трајних карактеристика руске политике су: „Тежња ка месијанском концепту улоге Русије у светској историји; нетолеранција према иностраним ставовима и вредностима; отворена ксенофобија руског чиновништва; инсистирање на изоловању руског народа од контаката са странцима; тајанственост и неискреност у дипломатској пракси; очита неспособност разумевања природе трајно мирољубивих и равноправних односа између држава; тенденција да се сваки мировни споразум по својој природи схвата само као привремено примирје; склоност да се о сукобу мисли као нормалном, а миру као привременом и абнормалном стању“ (*Исто*).

⁸ Цитат је преузет са задње корице репринта издања Кистинове књиге из 1951. године, објављеног 1988. године.

⁹ Токвил је боравио у Америци од 11. марта 1931. до 20. фебруара 1932. године.

анализи идеала и стварности демократске револуције – „неодољивом, свеопштем наступању демократије у свету“ – Токвилово дело је, између осталог, на крају прве књиге (објављене 1835) садржавало поруку која ће у добу хладног рата звучати као остварено пророчанство: „Постоје данас на свету два велика народа, која, пошавши са различитих полазишта, као да крећу ка истом циљу, то су Руси и Англоамериканци... Полазишта су им различита, путеви такође; *ипак се чини да је тајни наум Провиђења обојици наменио да једног дана држе у рукама судбину половине света*“ (Токвил, 1990: 349-350). Ако су институције, вредности и обичаји једне половине света биле описане у *Демократији у Америци*, педесетих година изгледало је да природу друге половине верно описује Токвилов савременик, маркиз де Кистин у својој књизи о Русији. Иако, упркос великом тиражу, *Русија 1839*. свом аутору није донела академска признања и уважавање француске јавности којима је Токвил био обасипан,¹⁰ читав век након њеног објављивања чинило се да је управо она изнова пронађени „кључ“ за разумевање оне „дуге половине света“ којом је тада доминирала (совјетска) Русија¹¹. Тим пре што је његово дело читано као антиципација судбине западних левичара који су се, након „ходочашћа“, из Москве враћали разочарани, па је из те перспективе, Кистин сматран родоначелником читавог новог жанра – исповести „комунистичких сапутника“. Стога, бављење Кистиновим текстом надилази пуку историографску радозналост и књижевну „археологију“ која копа по минулим епохама трагајући за заборављеним ауторима – делови његовог путописа одавно су инкорпорисани у „менталне мапе“ помоћу којих опажамо и разумевамо не само прошли, већ и савремени свет. Да би га интерпретирали, морамо се осврнути како на биографију самог аутора, тако и време у коме је он живео.

1.

Према Вери Миљчиној, преводиоцу и приређивачу првог руског издања комплетне верзије Кистинове књиге, „*Русија 1839. године* није само дело о земљи коју је Кистин описао, већ и о њему самом“ (Миљчина, 1996: 382-3). Потврду ове тврдње можемо наћи већ у чињеници да је Кистин велике делове првих поглавља свог путописа (II –III писмо) посветио излагању биографских података о својој породици и младости. Кистинова породична и лична историја представља позадину без које се не могу разумети како Кистинова

¹⁰ Токвил је пре појаве другог тома *Демократије у Америци* (1840) постао члан *Académie des Sciences Morales et Politiques* (1938), а годину након објављивања комплетне књиге, у тридесет шестој години живота, примљен је у Француску академију наука (*Académie Française*, 1841).

¹¹ Како то истиче и Милан Комненић: Као што је Токвил на америчком примеру схватио основни ток свих модерних друштава, Кистин је кроз царистичку аутократију окарактерисао све облике бољшевичке диктатуре“ (Комненић, 2009: 379).

очекивања од пута у Русију, тако и његов положај у ондашњој француској јавности.

Рођен 1790. године у племићкој породици, Астолф де Кистин (Astolphe de Custine) одрастао је у сенци терора Француске револуције. Иако су његов деда (генерал) и отац (дипломата) служили новој власти, нису успели да избегну сечиво Робеспјерове гиљотине 1793. године: „За свој просвећени патриотизам и несебичну преданост ствари слободе, отац и син добили су једнаку награду“ (Кюстин, 1996, I: 30). Кистинова мајка, маркиза Делфин де Кистин (Delphine de Custine, 1770-1826), такође је неколико месеци у затвору чекала извршење смртне пресуде, али је успела да се спасе. Њен син, кога су чувале слуге на породичном имању, растао је под утицајем прича о породичној несрећи: „Зато из моје душе никада неће ишчезнути ужасни утисци којим сам био изложен на самом прагу живота. *Прво осећање које сам доживео био је страх – страх од самог постојања...*“ (Кюстин, 1996, I: 39-40). Емотивно веома везан за мајку, путујући и живећи у уским аристократским и уметничким круговима, млади Кистин је одрастао попут Ренеа, лика из прозе Шатобријана (Chateaubriand) – „несрећан, неиспуњен, у потрази за инспирацијом, као романтичар конзервативних и дубоко католичких уверења“ (Grudzinska Gross, 1991: 12).¹² У једном писму, жалећи се на равнодушност према сопственом животу, безвољност и лењост, Кистин је нагласио како су му његови „први водичи у овом свету“ – Шатобријан (који је био у дугогодишњој вези са његовом мајком) и његов књижевни лик Рене – „донели много несреће: њиховом кривоцом, почео сам да се поносим расположењима и стањима душе које је требало да потискујем“ (цит. према: Кюстин, 1996, I: 386). Упркос томе, у сопственом књижевном стваралаштву (романи, драме) млади Кистин је следио образац који је формулисао Шатобријан, па су га савременици сматрали неоригиналним, „другоразредним писцем“. Иако је Балзак хвалио његову путописну прозу (књигу о Шпанији), књижевни историчари су једнодушни у тврдњи да би без *Русије 1839*. Кистиново име било одавно препуштено заборава.

Називајући Кистина „*човеком свих егзила*“, Пјер Нора је истицао не само „*историјски егзил* те велике обезглављене породице Старог режима коју је Револуција искључила из учешћа у друштвеном животу и новом поретку“, већ и „*књижевни егзил* другоразредног или трећеразредног писца“. Осим тога, сматрао га је човеком који се налазио у својеврсном „моралном“ и

¹² „Шатобријанов Рене и његови књижевни наследници били су производ догађаја који их је спречио да живе пуним животом – Револуције. У то доба Европа је била пуна таквих 'живих мртваца'. Изоловани, разорени млади људи проговорили су прво немачки (Гетеов Вертер); затим, након Револуције, француски (Рене), енглески (Бајронов Манфред) и, касније, свим европским језицима. Ти јунаци су били отуђени од природе, друштва и самих себе. То су били књижевни ликови, али такође и животни модели: урушени животи или рана смрт били су судбина Шопена, Новалиса, Шуберта, Бајрона, Китса, Шелија, Нервала, Хелдерлина, Клајста и Четертонa – да поменемо само неке“ (*Исто*: 13).

„социјалном егзилу“ – аристократом којег је сопствени сталеж одбацивао и осуђивао због његових сексуалних склоности (цит. према: Grudzinska Gross, 1991: 63). Наиме, 1824. године Кистина су претукла тројица војника и оставили га голог на путу јер је, претходно, с једним од њих договорио љубавни састанак. Упркос напорима његових пријатеља да овај догађај прикажу као пљачкашки напад, њиме је откривена Кистинова хомосексуалност о којој су, након смрти његове жене и сина (1823), прављене отворене алузије у ужим круговима париског „високог друштва“. Скандалозни напад војника, као и доживотна веза с енглеским пријатељем, Кистинову хомосексуалност учиниле су јавном: „Министар полиције обавестио је Кистина да неће подизати оптужницу против војника који су га напали. Следећег дана забрањен му је улаз у париске друштвене клубове – сада више није био ништа друго до пропали племић чија ће репутација остати скандалозна до краја живота“ (Albertini, 2008: 127). Од тада, Кистина је попут сенке пратила стигма хомосексуалца која је увек могла бити употребљена за његову дисквалификацију у јавности¹³. Тако је након објављивања његове књиге о Русији, Јаков Толстој (Јаков Н. Толстой), писац једне брошуре против Кистина и сарадник руске тајне полиције у Паризу, изражавао чуђење како је један такав човек уопште доспео на руски двор с обзиром да у Паризу „ужива такву негативну репутацију због предавања гнусном пороку да га у добро друштво уопште не примају“ (цит. према: Миљчина, 1996: 392). Истицање Кистинове хомосексуалности у анализама његове критике „руске тираније“ остало је актуелно до данас, на пример у текстовима Бориса Парамонова који у „неузвраћеној љубави“ Николаја И види повод за његово разочарење Русијом (Парамонов, 1995; 1997). Таква интерпретација свакако је пример биографско-психолошког редукционизма, упркос чињеници да је један од разлога Кистиновог путовања у Русију заиста била намера да на руском двору интервенише у корист браће Гуровски (Gurowski), пољских племића од којих је један био његов љубавник. Неуспех његовог залагања да им се врате имања конфискована након Пољског устанка, као и раскид везе са И. Гуровским, по мишљењу неких тумача, утицали су на његов приказ Русије.¹⁴ Ипак, *Русија 1839.* не може бити сведена на „освету“ љубавнику који га је напустио да би се оженио једном шпанском принцезом (1841), иако је самом Кистину било јасно да након објављивања књиге бес руског двора неће заобићи ни Гуровског. Читав овај „заплет“ око Кистинове хомосексуалности пре може бити коришћен за

¹³ У речима Кистиновог јунака из романа *Етел*, биографи виде његово сопствено осећање социјалне одбачености и моралне осуде: „Настојати да се опстане у цивилизованом друштву не побуђујући поштовање према себи – то је недоследност, морално самоубиство, унижавање људског величанства, бунт – али бунт који није доведен до краја па је, самим тим, неуспешан. Живот дивљака био би доследан, до краја доведен бунт; *може се живети као побуњеник, али се не може живети одбачен!*“ (цит. према: Миљчина, 1996: 385)

¹⁴ Видети: Кюстин, (1996), I: 502-3; Grudzinska Gross, (1991): 9-10.

илустрацију тезе о његовој „отуђености“ и „неинтегрисаности“ у друштво и време којима је припадао, него за објашњење његових ставова о Русији. Политичка дистанца према постреволуционарним режимима, посебно његово незадовољство „Јулском монархијом“, свакако је важнији елемент за разумевање његове путописне прозе од чињеница интимног живота. Ипак, различите форме „егзила“ у којем је Кистин, као „романтични јунак“ себе стављао,¹⁵ дају нам целовитију перспективу из које се може читати *Русија 1839*.

У једном писму из 1831. године Кистин је написао: „Мрзим те лажне власти које се називају представничким. Волео бих да живим у великој држави с чисто монархистичким уређењем које би било ограничено благошћу европских обичаја, или пак у малој, чисто демократској земљи“ (цит. према Милчина, 1996: 388). Француска његовог времена није била ни једно ни друго, па је Кистин на својим путовањима трагао за политичким поретком који би га задовољио више од француске (полу)представничке и уставне монархије Луја Филипа, тог „краља-грађанина“. Попут других француских „леgitимиста“ Кистин је био присталица „старог режима“ – породична историја је свакако била довољан разлог за веру у предности апсолутне монархије и критику наступајуће епохе владавине „гомиле“ коју је предвидео Токвил. Из те перспективе, његово путовање у Русију је било вођено надом да ће управо тамо наћи „аргументе против владавине представничког типа“. Али, боравак у Русији имао је сасвим супротни ефекат од очекиваног јер је, након повратка, он постао „лоборник уставности“: „(Руси) су моје монархистичке погледе преиначили и још одлучније управили против деспотизма и тако ме учинили присталицом представничке владавине“ (Kistin, 2009: 8; 10). Стога је Русија за њега била место „конверзије“ – кренувши на пут као „Салве“, он се вратио у Француску као „Павле“ који разлоге сопствене унутрашње трансформације предочава описујући земљу којом је путовао.

2.

У Флеминговом (Ian Fleming) роману *From Russia with Love* из 1957. године (на основу кога је касније снимљен познати филм) главни јунак, тајни агент Џејмс Бонд, успутно изражава своје мишљење о „руском карактеру“: „Руси једноставно не разумеју шаргарепу, на њих утиче само штап. У основи, они су мазохисти, воле кнуту. Зато су били тако срећни под влашћу Стаљина“ (цит. према: Wolff, 1994: 371). Да није био заузет спасавањем (слободног) света, „Тајни агент 007“ би историјско објашњење „руског мазохизма“ могао потражити на сасвим неочекиваном месту – у једном, век раније насталом,

¹⁵ „Много пута је о себи говорио као човеку који је измештени странац, изгнан из своје земље и свог времена. Та одвојеност од природног контекста којем је припадао, та аутсајдерска позиција важна је за Кистиново разумевање Русије“ (Grudzinska Gross, 1991: 65).

спису Карла Маркса о историји тајне дипломатије. Наиме, у серији чланака „О азијском пореклу руске деспотије“ (1856-1857) која, из разумљивих разлога није била обухваћена совјетским издањем Марксових и Енгелсових *Дела*, оснивач и теоретичар комунистичког покрета објашњавао је политику Русије њеним „монголским“ пореклом: „У крвавом муљу монголског ропства а не у суровој раскоши норманског времена колевка је Москве, а модерна Русија није ништа друго него преобликована Москва... Она је своју снагу стекла само тако што је постала виртуоз у умећу ропства. Чак и после властитог ослобођења играла је Москва и даље своју уобичајену улогу роба који је постао господаром“ (Магх, 1982: 67; 75)¹⁶. Страх од руског експанзионизма и улоге „европског жандара“, страсти узбуркане сломом револуција из 1848, Кримским ратом, као и Марксово подозрење да се под маском револуционара Бакуњина крије „царски агент“ – представљају историјски контекст настанка ових ставова родоначелника „историјског материјализма“ који је „месијанску тежњу Русије ка светској доминацији“ објашњавао „метафизичким и есенцијалистичким појмом вечног источног деспотизма“ (Malia, 2000: 100). По свом садржају, Марксове оцене нису се разликовале од оних које је десетак година раније формулисао маркиз де Кистин, поборник монархијског апсолутизма и католичанства. Јер, позивајући се на Карамзинов приказ владавине Ивана Грозног, Кистин је попут Маркса у „монголском јарму“ видео порекло савремене Русије,¹⁷ а у „унутрашњем ропству“ идентификовао снажни покретач руских освајачких амбиција усмерених ка Европи: „Та суштински освајачка нација – похлепна упркос самоодрицању – унапред испашта код себе надајући се да ће завести тиранију над другима; очекивана слава и богатство одвраћају му мисли од срамоте коју трпи; *роб на коленима сања да загосподари светом и тако са себе спере љагу што се одрекао сваке личне и опште слободе*“ (Kistin, 2009: 357).

Ово слагање у свему другом дијаметрално супротстављених политичких и теоријских становишта из средине XIX века – изражено у сличним представама о ропској природи Руса који „косим очима“ гледају на Европу као будући „плен“ – заменило је уверење француских мислилаца из друге половине 18. века да је Русија погодно поље за остварење идеала рационалне, просвећене владавине која наставља традиције Петра Великог. У измењеним поли-

¹⁶ Упркос „материјалистичком схватању историје“ Маркс је у овим чланцима тврдио да нема разлике између политике великог кнеза московског Ивана III (1462–1505) и Николаја I (1825–1855): „Треба само низ имена и датума заменити другима па да јасно изиђе на видело како између политике Ивана III и политике данашње Русије постоји не само сличност него истоветност...“ (Магх, 1982: 74).

¹⁷ „Раздобље татарске најезде поделило је историју ове земље на две посебне епохе: историју независних Словена и историју Руса које је тровековно ропство припремило за тиранију. Истину говорећи, та два народа немају са древним племенима Варјазима ништа заједничког, осим имена“ (Кистин, 2009: 294).

тичким околностима после 1830. године,¹⁸ „Европа је била обузета страхом од 'варвара са севера'. Авет руске опасности лебдео је Континентом чинећи се реалном опасношћу за људску слободу, права човека и саму цивилизацију“ (Hammen, 1952: 29). Ако се либералним и револуционарним актерима ова „авет“ чинила „ударном песницом“ снага реакције, поборници „старог режима“, или бар одржања постојећег односа снага у међународним односима, нису имали озбиљне поводе за страх од „руске претње“ која је средином XIX века све више добијала облике свеопште (русо),„фобије“.¹⁹ Ипак, отварањем „источног питања“ овај страх је у европској јавности добио огромне размере, а његово теоријско образложење као „азијског страха“ (*metus asiaticus*) добило је парадоксалне форме које потврђују сву арбитрарност и „еластичност“ симболичке географије. Тако је, на пример, један немачки аутор (G. Diezel) у књизи *Русија, Немачка и источно питање* (1853) закључио како би „уступање Русији европских делова Турске представљало *покораванье Запада Истоку, владавину Азије над Европом*“! (цит. према: Люкс, 2002: 38). Доказујући да спољнополитички интереси често захтевају идеолошка оправдања која су у сукобу са уобичајеним значењима речи, европске силе су одбрану Отоманске империје и улазак у Кримски рат легитимисали одбраном „*хришћанских вредности*“ против „варвара са Истока“. У таквом контексту, Кистинов путопис добио је на важности јер је представљао сведочанство аутора коме се тешко могла пребацити склоност ка либералним или револуционарним политичким погледима. Слика „руске тираније“ која, ослањајући се на огромне ресурсе и ресантиман сопствених поданика, прети да успостави доминацију над целим светом, деловала је убедљивије јер формулисана у књизи конзервативног „леgitимисте“, а не неког либерала или социјалног револуционара: „Није само оштрина Кистинове критике запањила владајуће кругове у Петербургу, већ чињеница да страсна, осуђујућа реч против Русије долази из уста конзервативца.“ (Люкс, 2002: 28). Речју, Кистинова књига истовремено је одражавала и подстицала атмосферу „русифобије“ која се, с различитим мотивима и у међусобно супротстављеним политичким круговима, ширила Европом средином XIX века.

¹⁸ „Поглед на Русију као на Европи страну цивилизацију настао је тек у деценијама након Бечког конгреса када је авет њене моћи била удружена са антилибералним циљевима којима је та моћ све више почела да служи“ (Malia, 2000: 91).

¹⁹ Страх од руске експанзије тешко да је могао бити заснован на стварним чињеницама, чак и након руске „интервенције“ ради гушења револуције 1848. године која није била праћена праксом анектирања европских земаља: „На Западу се ретко учавала чињеница да је руски притисак на Европу, још тако снажан у XVIII, практично нестао у XIX веку. Енглески историчар Болсовер је, на пример, указао на то да је мало подручје на ушћу Дунава која је одузета Турској по мировном уговору у Адријанопољу (1829) било једина територија коју је Русија анектирала у Европи између 1815 и 1914. године“ (Люкс, 2002: 24).

Очекивања француских мислилаца 18. века да ће Русија „просвећеним апсолутизмом“ бити успешно „цивилизована“,²⁰ средином 19. века замењена су страхом који је растао сразмерно јачању моћи и улоге Русије у европској политици. Чак су и радикални конзервативци попут Хуана Кортеза (Juan Donoso Cortés) током револуционарних потреса 1848. године (које су сматрали знацима „сумрака Запада“) изражавали амбивалентан став према Русији видећи у њој не само „последњу резерву друштвеног поретка“, већ истовремено и земљу чији ће војници освојити читаву ослабљену Европу.²¹ Широко распрострањено осећање страха од „руске опасности“ водило је промени „симболичке географије“ помоћу које је Русија, иако је била део европског система великих сила, измештена из „Европе“ да би се, на тај начин, истакла и потврдила њена радикална „цивилизацијска Другост“. Тако је у Кистиновом путопису Русија „Оријент без сунца“ а њени становници су „*глави Арапи*“ (2009: 180; 14); „азијска земља“ коју „словенски језик и карактер“ одвајају „кинеским зидом“ од „Европе“ те, стога, „*Сибир почиње на Висли*“ (2009: 97; 100). Ове и бројне друге Кистинове карактеризације Русије појачавају дихотомију „свој/„туђи“ која лежи у основи његове концептуализације односа „Европе“ и „Русије“.²² Управо због раније хваљених напора Петра Великог да Русије постане „европска држава“, у очима маркиза де Кистина ова фундаментална дихотомија бива додатно оснажена. Стога је наглашавање и очување ове дихотомије један од кључних принципа његовог путописа у коме он отворено признаје: „*Ја не пребацујем Русима што су такви какви јесу; ја осуђујем њихово настојање да изгледају као што смо ми*“ (Kistin, 2009: 82). Према његовом сведочењу, „нас“ и „њих“ деле непремостиве, суштинске разлике које се могу само маскирати стварањем привида „цивилизације“ – Русија је „царство фасада“ чији спољашња (европска) форма

²⁰ „Источна Европа се из Париза чинила идеалним подручјем за просвећену монархију... и филозофи су могли томе допринети својим мишљењима и саветима, па чак и 'планом цивилизовања', као у случају Дидроа... Источна Европа је обликована као експериментално поље на коме је Просветитељство могло слободно испољити своје социјалне теорије и политичка маштања“ (Wolff, 1994: 359).

²¹ У мају 1850. године Кортез је упозоравао: „Ако у Европи нема више међусобно супротстављених армија јер их је револуција распустила, ако нема више љубави према домовини јер ју је социјалистичка револуција уништила, онда, поштована господо, то значи да је куцнуо час за Русију. Тада се Рус може мирно шеткати по нашој земљи с оружјем у рукама“ (Cortés, *Abfall vom Abendlande*, Wien, 1948: 326; цит. према: Люкс, 2002: 33).

²² „Кистин је сматрао да историја Русије може бити схваћена једино ако се зна где Русија припада: да би била историјски појмљена, Русија мора бити одређена географски. Он је морао одлучити да ли је она оријентална или европска цивилизација, као и да ли је њено насиље јединствено 'источно'. Избацујући Русију из 'Европе', Кистин се могао надати да је тиме избацио и само насиље“ (Grudzinska Gross, 1991: 41).

скрива њену праву („татарску“) природу²³. Полазећи од тезе о постојању неусклађености између (европске) „форме“ и (азијског) „садржаја“ руског друштва и живота, Кистиново путовање претвара се у „борбу са привидом“, вођену зарад сазнања и откривања скривене „руске суштине“.

Две године пре Кистиновог доласка у Русију, један од његових руских саговорника, Петар Чаадајев (П. Чаадаев, 1794–1856), објавио је „Филозофско писмо“ у коме је тврдио да Русија „није била дотакнута универзалним васпитањем људског рода“, те да она самим својим (не)историјским постојањем „даје свету неки важни наук, поуку“ (Чаадаев, 1987: 35). Сматрајући да Русија не припада ни „Истоку“ ни „Западу“, он је поставио питање руског културног идентитета које је, за ондашњу империјалну елиту, било решено политиком Петра Великог и његових наследника. Насупрот општеприхваћеној вери у европски карактер руске културе, Чаадајев је истакао њену артифицијелност и недостатак континуираног, органског развоја руског друштва. Речју, по уверењу овог усамљеника који је званично проглашен „лудаком“, Русија је само споља била „европска“, јер је њена култура била само „плашт“ који скрива њену „номадску“ природу²⁴. Сматрајући хришћанство кључним фактором историјског развоја, Чаадајев је у православљу видео основни узрок руске искључености из „општег закона човечанства“: „Повинујући се нашој злој судбини, ми смо се окренули ка ништавној, од западних народа дубоко презираној Византији, да од ње примимо морални закон који је требало да буде положен у основ нашег васпитања... Мада смо се и називали хришћанима, плод хришћанства за нас није сазревао“ (Чаадаев, 1987: 42–43). Такав став свакако је делио маркиз де Кистин који је био дубоко уверен да је „универзална Католичка црква једина нада да се избегну болести модерног доба“ (Grudzinska Gross, 1991: 94). Његов други руски саговорник кога исцрпно цитира, кнез Козловски (Козловский),²⁵ такође је био католик који је сматрао да су Руси „азијски народ“ којем је „недостајао утицај витештва и католицизма“, те је тврдио да „грчко православље“

²³ „Руси још нису цивилизовани. Они су Татари сатерани у касарне, под строгом војничком стегом – и ништа више“ (Kistin, 2009: 89).

²⁴ „Усамљени у свету, ништа му нисмо дали, ничему га нисмо научили. Ми нисмо допринели ниједном идејом маси људских идеја, ничим нисмо сарађивали у прогресу људског разума, а све што смо од тог прогреса добавили, све смо покварили. Од прве минуте нашег друштвеног постојања ми нисмо ништа урадили за општу добробит човечанства, ниједна корисна мисао није се родила на бесплодном земљишту наше домовине, ниједна велика истина није изашла из наше средине. Нисмо се потрудили да ништа измислимо сами, а из онога што су смислили други, ми смо преносили само обмањујућу спољашњост и некорисну раскош“ (Чаадаев, 1987: 41–42). Опширније о Чаадајеву видети у: Subotić, (2001): 25–60.

²⁵ О кнезу П. Б. Козловском (1783–1840) видети опширније у коментарима Вере Миљчине: Кюстин, 1996, I: 426–434. Да је он био католик, тврди сам Кистин: „Кнез К*** био је католик. Ко год се одликује независним духом и побожношћу у Русији наклоњен је римској цркви“ (Kistin, 2009:26).

представља „кључ“ за разумевање руске историје и савремености (Kistin, 2009: 25). Ипак, за разлику од Чаадајева (који није спецификовао „истински хришћански импулс“ који недостаје Русији) и Козловског (који је своје ставове излагао само у личној комуникацији), Кистин је могао бити сасвим отворен: *“Са католичком вером Руси би убрзо стекли опште представе и идеје засноване на разумном образовању и на слободи...”* (Kistin, 2009: 164).²⁶ Истовремено, своје уверење о благотворности католичанства он није „тестирао“ на пољском случају – ако је сматрао да „словенски језик и карактер“ представљају границу „Европе“, онда Пољаци, *упркос својој вери*, припадају „Азији“! Јер, према његовом мишљењу, без обзира на „политичко и религијско непријатељство Варшаве према Москви“, *словенство* је онај заједнички именитељ који Пољацима чини Русе ближим од њихових западних суседа Пруса – „иако се не воле сва браћа међусобно, сва се разумеју“ (Кистин, 1996, I: 236).

Признавајући постојање противречности у свом приказу Русије,²⁷ Кистин не разматра напетост између свог католичанства и концепције „словенства“ која, попут биолошко-расне „границе“ на обалама Висле, одваја „Сибир“ од „Европе“. Да ли би усвајање католичанства учинило Русију европски уређеном земљом, ослобођеном од ропских („византијских“) институција и вредности, друштвом заснованом на „части“, „слободи“ и „личном достојанству“? Ако би Кистинов одговор на ово питање био потврдан, онда би он веровао да се помоћу културних „позајмица“ колективни идентитети могу радикално мењати, те би морао преиспитати своју органицистичку концепцију историјског развоја. Речју, Кистинов католички прозелитизам подразумевао би могућност остварења „заокрета“ у руској историји који би надмашио онај извршен реформама Петра Великог. Такво становиште било би сасвим легитимно, али оно не би, као код Кистина, могло бити праћено критиком Петра Великог који је, према његовом мишљењу, управо низом „позајмица“, покварио (руски) „национални карактер“: „Пуна четири века, колебајући се између Истока и Запада, Русија још није успела да се својим делима упише у историју људског духа, *јер су њен национални карактер напросто поништили позајмице из иностранства...*“ (Kistin, 2009: 353).

²⁶ Да изван Католичке цркве за Кистина нема хришћанства, јасно је из његовог описа храма Василија Блаженог у Москви: „Земља у којој се такав споменик назива богомољом заиста није Европа; то је Индија, Персија или Кина, а људи који се моле Богу у тој тегли цема нису хришћани“ (Исто: 254).

²⁷ „Немојте да ми замерите на противречностима, запазио сам их пре вас, али нисам хтео да их избегнем јер се оне налазе у самим стварима... Имајте на уму да, како у физичком, тако и у духовном поретку ствари, истина представља само збир вапијућих контраста да бисте рекли да су природа и друштво створени само зато да држе на окупу елементе који би се без њих морали грозити једни других и узајамно се искључивати“ (Исто: 135).

Почевши од описа Петербурга²⁸, разматрање историјског значења дела Петра Великог представља мотив којем се Кистин често враћа и који је у позадини читавог његовог приказа Русије Николаја I: „Да бисте разумели данашњу Русију, увек треба да се враћате на Петра Великог“ (Kistin, 2009: 204). У истицању пресудне важности улоге Петра Великог у модерној руској историји он следи бројне, како руске, тако и иностране ауторе. Ипак, за разлику од писаца епохе Просветитељства који су, попут Волтера, славили Петра као „творца Русије“ који је деспотским методама „цивилизовао“ једну „варварску земљу“,²⁹ Кистин испољава много негативнији став према Петровом делу и његовом наслеђу који заснова на (романтичарском) концепту органског историјског развоја у коме се испољава самобитност „националног духа“.³⁰ Стога је за њега Москва, а не Петербург, истинска престоница Русије: „Овде је дрво пустило корен, ту треба да уроди плодом; а дрво које се пресађује не даје плода“ (Kistin, 2009: 296). Читаву петровску епоху Кистин је сматрао „мајмунским подражавањем“ које је, иако руковођено добрим намерама,³¹ Русију лишило могућности „органског“ историјског и културног развоја. Понор који одваја „европску“ руску елиту (која говори француски) од обичног „народа“ онемогућава стварање аутентичне културе и осуђује Русију на вечно „заостајање“ и „имитирање“ Европе. У погледу развоја уметности то „кашњење“ је за Кистина очигледно, па је, на пример, Пушкин само „сакупљач и преводилац осећања и идеја“ насталих у развијенијим европским културама. У другим областима уметности стање је још горе, па Кистин може, попут Чаадајева, да закључи како Руси свету „ништа нису дали, ничему га нису научили“. Ипак, за разлику од њега, Кистин то може да тврди без горчине и самооптуживања карактеристичних за „руску интелигенцију“ која настаје мучена проблемом сопственог и националног идентитета. У том контексту, Кистинов приказ Русије је важан за потпуније разумевање славног спора „словенофила“ и „западњака“ из средине XIX века. Наиме, за обе ове сукобљене стране *Русија 1839. године* је била важна референтна тачка у односу на коју су артикулисали своје ставове. Кистинову романтичарску филозофију историје и осуду руског „имитирања Европе“ делили су рани словенофили (Хомјаков и Кирејевски), иако су оштро критиковали његово

²⁸ „Грчки град, на брзину изграђен за Татаре, који као блистава, али неукусна позоришна сценографија уоквирује истинску и страшну драму...“ (Кюстин, 1996, I: 227).

²⁹ „Русија се Волтеру чинила лабораторијом у којој је изведен велики историјски експеримент: вољом и разумом једног човека створена је цивилизована нација. Допетровска Русија за филозофа је била 'чист лист' на коме је Петар исписао своје грандиозне планове (Мезин, 2003: 115).

³⁰ „Да би један народ произвео све што може да произведе, уместо што копира странце, он треба да развија а не да спутава национални дух“ (Kistin, 2009: 164).

³¹ „Петар I и Катарина II дали су свету велику и корисну подуку коју је Русија скупо платила. Они су нам показали да је деспотизам најстрашнији баш када настоји да чини добро, јер сматра да добрим намерама оправдава најодвратније радње“ (*Исто*: 355).

неразумевање „истинског“ словенства оличеног у православљу, московској прошлости и самобитној култури „народа“.³² С друге стране, „западњаци“ су се слагали са Кистиновом мрачном сликом руске савремености, али су му, попут Херцена, пребацивали да не види праву стварност друштва која је „иза фасада“ званичне Русије (вид. Херцен, 1999: 188–191). Руски (социјалистичко-народњачки) „западњаци“ делили су његов критички став према савременој Европи, али су, насупрот Кистину, сматрали да ће управо Русија, захваљујући својим традиционалним социјалним институцијама и вредностима, имати пресудно важну улогу у остварењу универзалних идеала будућности. Као конзервативац, Кистин није делио њихову (либералну или социјалистичку) визију будућности, а у Русији која преузима савремену западну науку и технику видео је само извор опасности: „Данашњи Московци похрлиће у буљуцима из своје земље чим им буду отворени путеви у друге кајеве света“ (Kistin, 2009: 359).

У Кистиновом наглашавању „руске опасности“ најјасније се испољава његов есенцијализам – након „егзотизације“ Руса као опозита „европским народима“³³, њихова „другост“ интерпретирана је као суштинска и непроменљива. Упркос објашњењу које особине Руса везује за епоху „татарског јарма“ и византијски утицај, негативне карактеристике руског „националног карактера“ не само да нису измењене Петровом „модернизацијом“, већ су, напротив, управо тим реформама оснажене и учвршћене. Позивајући се на запажња свог давног претходника барона Херберштајна (Herberstein) чији су *Зани-*

³² О томе, детаљније у: Subotić (2001). Ауторка једне новије књиге о словенофилству као „културном национализму“ такође истиче: „За руске интелектуалце тридесетих и четрдесетих година XIX века имитативни карактер руске културе представљао је централни проблем. То су наглашавали представници свих идеолошких струја... Да би била део Европе, Русија мора понудити оригинални допринос европској култури, али она нема шта да понуди – недостатак културне оригиналности је знак заосталости Русије. То доводи у питање улогу Русије као нације, па следствено томе, и улогу руских интелектуалаца као њених културних предводника... Словенофилство је формулисано као свесни покушај одбацивања осећања заосталости међу припадницима руске образоване елите и налажења излаза из ове двоструке кризе идентитета. Јер, пошто су та два проблема била испреплетана, решење је морало бити прилагођено како потребом за националним идентитетом, тако и идентитетом интелектуалаца“ (Rabow-Edling, 2006: 135).

³³ Чак и појаве које су, на први поглед, заједничке и Европи и Русији његовог доба, служе Кистину да нагласи њихову руску „посебност“. Тако, на пример „насиље“ није исто у Русији и Француској: „Па ипак постоји разлика између смишљене, хладне и упорне свирепости мужика и пролазне бесомучности Француза. Ови последњи, док су (током Револуције – М. С.) војевали против Бога и човечности, нису били у свом природном стању: укус крви променио је њихов карактер, тако да су многе гнусобе починили из лакомислене помаме и јарости... *на супрот томе, видећете да се Руси међусобно кољу, а да при том не мењају свој карактер*: они на просто врше своју дужност“ (Kistin, 2009: 177-8).

си о Московји објављени 1549. године³⁴, Кистин истиче „љубав према ропству“ као трајну „руску особину“. Само том особином он може да објасни трајност деспотског самодржавља и потпуну покорност поданика тиранској власти која се у Русији не само подноси, већ и обоготворује и слави. Херберштајнову дилему о томе да ли је самодржавље уобличио „карактер руског народа“, или је тај народ створио самодржавну власт, Кистин разрешава истичући њихову суштинску узајамност: „Нити би се руска власт могла успоставити ма где осим у Русији, нити би Руси постали оно што јесу под влашћу другачијом од оне коју имају“ (Kistin, 2009: 61). Ослањајући се на Карамзинову историју владавине Ивана Грозног, Кистин наглашава чињеницу да у Русији „тиранија“ не изазива побуну, већ љубав поданика: „Једино код тог народа, ако се не варам, мученици су обожавали мучитеље!“ (Исто: 268). Речју, „роб“ тражи и воли „господара“³⁵ – векови „добровољног ропства“ избрисали су у Русији сваку помисао на слободу и достојанство људи који су претворени у нема оруђа воље самодршца. Из те перспективе, *Русија 1839. године* представља својеврсну збирку примера из прошлости и савремености ондашње Русије који служе Кистину за илустрацију тезе о комплементарности „ропске природе“ народа и апсолутне, тиранске власти руских самодржаца. Реактуализација Кистиновог путописа током хладног рата почивала је управо на преузимању тог есенцијалистичког одређења руског „националног карактера“ и уверења о суштинском континуитету „руске традиције“.³⁶ Истина, временом је такав приступ језички инован – уместо застарелог схватања „националног карактера“, чешће је коришћен концепт „политичке културе“ на основу кога је формулисана теза о континуитету руско-совјетске историје и политике. Управо је Едвард Кенан, један од најзаслужнијих за „откриће“ Кистина и писац монографије о њему, „учинио најзначајније

³⁴ Siegmund von Herberstein (1486-1526), као изасланик Хабсбурга био је у два наврата (1517. и 1527. године) у дипломатским мисијама на двору Великог кнеза Василија Ивановича у Москви; написао је књигу *Rerum Moscoviticarum Commentarii* која је ондашњем Западу „открила“ Русију (Московију). Према руском преводиоцу ове књиге (издање 1866): „Херберштајн је, може се рећи, утемељио географију источне Европе; он је први упознао европску публику са руском историјом у својим истинољубивим, мада не и увек тачним, изводима из наших летописа. Њему савремену Русију он је приказао с таквом подробношћу и прегледношћу да само мали број каснијих описа могу издржати поређење са овом књигом. Зато је на Западу његово дело дуго уживало ауторитет у погледу свега што се тичало московске државе; оно је послужило као извор за састављање безбројног мноштва компилација других научника“ (Герберштейн, 1866: ив).

³⁵ „А та чудесна околност канда баца нову светлост на тајне људског срца“ (Kistin, 2009: 268).

³⁶ У књизи *Руска традиција* која почиње освртом на Кистинов путопис, аутор (Tibor Szamuely, 1925–1972) истиче „веома упадљиву црту свих описа Русије, прошле и садашње: запањујућу трајност извесних кључних друштвених и политичких институција, традиција, обичаја и ставова; њихову сталност и суштинску стабилност у бурним токовима насилних промена, хаотичних преокрета и изненадних иновација“ (Szamuely, 1974: 6).

напоре да идентификује стварна суштина руске политичке културе и да објасни начин њеног утицаја на постреволуционарни период, јер је осветлио неке изванредне паралеле између образаца политичког понашања из времена пре Петра Великог и совјетског *modus operandi*“ (Daniels, 1987: 165). Таквим приступом “истиче се континуитет током столећа развијених и традираних елемената политичке културе, тј. наглашавају се у дугом временском раздобљу развијени политички релевантни системи вриједности и уходани облици понашања” (Schumacher, 1990: 477). Речју, упркос њеном идеолошком саморазумевању као радикалног раскида са прошлошћу, совјетска епоха се тумачи као органски део и суштински наставак руске прошлости – Лењин је наследник Петра Великог, „Трећи Рим“ је средиште „Треће Интернационале“, Стаљинове чистке настављају “опричину” Ивана Грозног, а он сам је “самодржац” који, уз помоћ номенклатуре (*опричника*), самовољно и неограничено располаже имовином и животима својих поданика.

Остављајући овде по страни разматрање совјетолошких расправа, треба имати у виду да Кистин није био инспиративан за њих само због тезе о суштинском континуитету и радикалној „другости“ руске историје, већ и због његовог „пророчког“ предвиђања насилног слома руског „старог режима“. Наиме, Кистинови описи тираније, насиља и суровости самодржавља праћени су упозорењем о будућој „страшној револуцији“ чије избијање је објашњавао метафором „експрес лонца“: „У народу којим се овако влада, страсти дуго кључају пре него избију; узалуд се опасност одгађа, а зло и криза одлажу; можда ни наши унуци неће дочекати неизбежну експлозију коју већ данас можемо предвидети, али не знамо када ће до ње доћи“ (Кистин, 2009: 231). Своју пророчку визију заснивао је на увиду у оштрину социјалног расцепа који дели Русију и онемогућава њено „хоризонтално“ конституисање у форми „нације“, ³⁷ што, само по себи, не би требало да забрињава једног поклоника апсолутне (сталешке) монархије попут Кистина. Ипак, критичар европских демократских поредака је у руском самодржављу видео систем који у знатно екстремнијој форми појачава недостатке тих система јер идеал једнакости остварује у форми „једнакости у ропству“. Стога Кистин свој путопис завршава саветом француским читаоцима да својим незадовољним синовима предложе да пођу у Русију – „Сваком странцу користило би то путовање, свако ко буде видео ту земљу, сигурно ће бити задовољан што живи ма где другде“ (Исто: 359).

*
* *

³⁷ „У овој држави наилазите на много наглих контраста; чак ми се чини као да сељак и племић не припадају истој земљи. Постоји отаџбина за кмета и отаџбина за господара. Овде је држава подељена изнутра, а њено јединство је само привидно... Рецимо отворено: још не постоји руски народ... Постоје цареви који имају своје кметове и дворјани који такође имају своје кметове: а то ипак не чини народ“ (Kistin, 2009: 325; 355).

Готово тачно век након Кистиновог пута у Русију, један други француски писац 1935. године путује у Совјетски Савез да би, након повратка, објавио: „Сумњам да је данас и у било којој другој земљи, па чак и у Хитлеровој Немачкој, дух мање слободан, покорнији, заплашенији (тероризиранији), вазалнији“. Реч је о Андре Жиду (André Gide) чији је *Повратак из СССР* у предвечерје Другог светског рата, за само годину дана, имао осам француских издања и тираж од сто педест хиљада примерака. Пре одласка у Совјетски Савез славни писац је био комунистички симпатизер, критичар француског друштва и буржоаске политике, да би након повратка закључио: „Ништа нам неће помоћи тако као боравак у СССР (или у Немачкој, то се разуме), да научимо поштовати непроцењиву слободу мисли, коју ми још увек уживамо у Француској, и коју понекад злоупотребљавамо“ (Gide, 1952: 35). У тим речима препознаје се одјек наведене Кистинове препоруке према којој је пут у Русију најбоље средство за „лечење“ од незадовољства сопственом земљом. То незадовољство сопственим социјалним и политичким окружењем било је заједничко Кистину и Жиду, док им је удаљени „Други“ служио за пројектовање сопствених нада оваплоћених у представи „Русије“ или „СССР“. Истина, док је Кистин у „Русију“ путовао трагајући за идеалом апсолутне монархије (француском *прошлошћу*), Жид је путовао у *будућност* – у земљу „где је утопија била у току да се претвори у стварност“ (Gide, 1952: 7). Разочарење обојице сажима се у драми губитка сопствених илузија, у оно што је – путујући у супротном смеру, из Русије на „Запад“ – Херцен описао као „болчина сусрет душе са стварношћу“. Иако горчина разочарења и оштрина тог бола могу бити умањени есенцијалистичким демонизовањем „Другог“, никако не би требало остављати по страни и заборављати ни почетне илузије сопствене „душе“.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Albertini, Pierre (2008): “Custine, Astolphe de”, in: Tin, Louis-Georges (Editor). *Dictionary of Homophobia: A Global History of Gay and Lesbian Experience*. Vancouver: Arsenal Pulp Press, pp. 126–128.
- Custine, Astolphe de (1951): *Journey for Our Time: The Russian Journals of the Marquis de Custine: An Intriguing Look at the Continuities in Russian Politics and Society*, Regnery Publishing, Inc. (Edited and translate Phyllis Penn Kohler).
- Daniels, Robert (1987): “Russian Political Culture and the Post-Revolutionary Impasse”, *Russian Review*, 46 (2): 165–175.
- Đerić, Gordana (2009): “Stereotip i studije o Balkanu“, *Antropologija*, Beograd, 9: 11–26.
- Gide, André (1952): *Povratak iz SSSR*, Zagreb: Glas rada (prevod Vladan Desnica)
- Grudzinska Gross, Irena (1991): *The Scar of Revolution Custine, Tocqueville, and the Romantic Imagination*, Berkeley: University of California Press.
- Hammen, Oscar (1952): “Free Europe versus Russia, 1830-1854”, *American Slavic and East European Review*, 11 (1): 27–41.

- Kennan, George F. (1954): „Soviet Union and the Non-communist World“, *The Threat of Soviet Imperialism*, (Edited by Grove Haines), Baltimore: John Hopkins University Press, pp. 3–19.
- Kennan, George F. (1971): *The Marquis de Custine and his "Russia in 1839"*, Princeton: Princeton University Press.
- Komnenić, Milan (2009): “Napomene priredivača”, u: Kistin (2009): 375–387.
- Malia, Martin (1994): *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, New York: The Free Press.
- Malia, Martin (2000): *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge: Harvard University Press.
- Malia, Martin (2002): “Judging Nazism and Communism”, *The National Interest*, Fall: 63–78.
- Marx, Karl (1982): *Historija tajne diplomacije 18. stoljeća*, Zagreb: Globus (prevod s nemačkog Drago Dujmić).
- Rabow-Edling, Susanna (2006): *Slavophile Thought and the Politics of Cultural Nationalism*, Albany: State University of New York Press.
- Said, Edvard (2000): *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek (prevod s engleskog Drinka Gojković).
- Schumacher, Urlike (1990): “Sovjetski sistem: povijesni korijeni, politička kultura i političke institucije”, *Dometi*, Rijeka, 23; (7-8): 476–488, (prevod sa nemačkog Mojmir Križan).
- Smith, Walter Badell (1951): “Introduction”, in: Custine, (1951: 7–20).
- Subotić, Milan (2001): *Tumači ruske ideje. Studije o ruskim misliocima*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Subotić, Milan (2007): *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*, Beograd: IFDT i „Filip Višnjić“.
- Szamuely, Tibor (1974): *The Russian Tradition*, London: Secker & Warburg.
- Todorova, Marija (2005): “Šta je istorijski region? Premeravanje prostora u Evropi”, *Reč*, Beograd, No. 73/19: 81–96 (prevod sa engleskog Aleksandra Bajazetov-Vučen).
- Tokvil, Alexis de (1990): *O demokratiji u Americi*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (prevod s francuskog Živojin Živojinvić).
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press.

* * *

- Герберштейн, Барон (1866): *Записки о Московии*, С. Петербург (с латинского издания 1556. године перевел И. Анонимов).
- Кюстин, Астольф де (1996): *Россия в 1839 году. I-II*, Москва: Издательство им. Сабашниковых, (пер. с фр. под ред. В. Мильчиной; коммент. В. Мильчиной и А. Осповата).
- Люкс, Леонид (2002): *Третий Рим? Третий Рейх? Третий путь? Исторические очерки о России, Германии и Западе*. Москва: Московский Философский Фонд.
- Мезин, С. А. (2003): *Взгляд из Европы: Французские авторы XVII века о Петре I*, Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Мильчина, Вера (1996): «Несколько слов о маркизе де Кюстине, его книге и ее первых русских читателях», у: Кюстин, 1996, I: 382–396.

- Парамонов, Борис (1995): «Непрошенная любовь: маркиз де Кюстин в России», Звезда, СПб, 2: 179–191.
- Парамонов, Борис (1997): «Маркиз де Кюстин: интродукция к сексуальной истории коммунизма», *Конец стиля*, Москва: Аграф, 367–401.
- Чаадаев, П. Я. (1987): *Статьи и письма*, Москва: Современник.

Milan Subotić
Institut for European Studies
Belgrade

S u m m a r y

RUSSIA IN THE EYES OF MARQUIS DE CUSTINE

The publishing of the abridged Serbian edition of Marquis de Custine's book *Russia in 1839* is one of the main motivations behind this review of Custine's work. In the interpretation of Custine's book, the author uses the frames of current debates on "symbolic geography" and the processes of "mental mapping". Using theoretical insights about both the different ways of representing the "Other" and "Otherness" and the discursive practices of "orientalisation" (Said, Wolff, and Todorova), Custine's work is an adequate illustration for a long lasting practice of "exoticising" and "essentialising" Russia as the opposite of "Europe" or the "West". Simultaneously, the author argues that one of the main axes of the Russian culture itself, was the similarly constructed polarity between Russia and the West (Chaadaev, the Russian Slavophilism, Westerners, etc). As a consequence of the strong impact of this dual model of thinking, Custin's work was able to reach such a broad recaption and popularity for such a long period of time. Numerous Custine's characterizations of Russians as "slaves" who "adore their tyrants" and Russia as the "Orient without a sun" were repeatedly describing the Soviet Union during the Cold War period. During that period, Custine's descriptions of Russian "national character" were seen as self-evident and his travel writing about Imperial Russia was evaluated as an example for a new science - "sovietology".

In this essay the author is not presenting a contradictive or alternative version of social and political reality in Russia at any time. Custine's representation of Russia and its reception during the Cold War period are examined through their appropriation and meaning in an identity creating discourse. Thus the author's interest is focused on investigating the function of the creation and representation of the "Other" in the process of creating and negotiating the own identity. In other words, in this article the author doesn't treat the question of adequacy of these representations with the historical and political reality.

In the second part of the essay, Custine's views on Russia are interpreted from the perspective of his biography and the socio-political contest of his time. Through the author's analysis, some internal contradictions of Custine's political and philosophical points of view are detected. The journey to Russia is described as a drama of Custine's personal conversion, in which he as a follower of the ancient regime and the absolute monarchy, becomes a committed advocate of constitutional governance. In this way Custine's case anticipates the fate of many western intellectuals who later on, upon returning from the Soviet Union, abandon their former believe in communism.

Kay words: Russia, West, Custine, travel writing, politics, and identity.